

HARALD MERCKELBACH

**GOEDE VERHALEN
ZIJN ZELDEN
WAAR**

WAAROM WE ZE TOCH VAAK GELOVEN
(EN DOORVERTELLEN)

2020 Prometheus Amsterdam

TOEVAL EN BIJGELOOF

Er bestaan feiten en er bestaan verhalen. Dat zijn twee verschillende dingen. Feiten beschrijven de kale werkelijkheid. Verhalen proberen achter die werkelijkheid te kijken. Feiten gaan over wat is; verhalen over wat zou kunnen zijn. Feiten zijn waar. Of niet. Verhalen klinken geloofwaardig. Of niet.

Feiten zijn vaak saai en verhalen soms juist boeiend. Daarom hebben we een voorkeur voor verhalen. *Everybody wants to hear a good story*, zei de radiopresentator van de BBC vroeger als hij een spannend hoorspel aankondigde. Maar we betalen een prijs voor onze hang naar mooie verhalen en die is dat onze kritische zin eronder lijdt. Hoe fraaier het verhaal, hoe minder snel ons pertinente onjuistheden in zo'n verhaal zullen opvallen. Sterker nog: naarmate een verhaal beter is gestroomlijnd, gaat daverende nonsens er meer uitzien als diepe wijsheid. Met een goed verhaal op zak kun je zelfs intelligente mensen laten geloven dat, om maar eens een paar dingen te noemen, je van chocola slank wordt en dat de meeste ziektes besmettelijk zijn.

Dit boek gaat over verhalen en waarom we ze zo makkelijk geloven en dan ook weer verder vertellen. Daarvan passeren in dit boek heel wat voorbeelden de revue.

Maar het begint natuurlijk allemaal met onze behoefte aan verhalen. Zeker, het klopt, *everybody wants to hear a good story*. Maar waarom dan? Een van de redenen is dat we slecht raad weten met toevalligheden. Ons leven hangt aan elkaar van redeloos toeval. Maar we willen patronen zien, de toekomst voorspellen, weten wanneer het noodlot toeslaat en of de hoofdprijs binnen handbereik is. Dát willen we. En dus maken we verhalen over stom toeval dat tóch geen toeval is.

Klein wereldwonder

Richard Wiseman is hoogleraar psychologie aan een Britse universiteit. Voordat hij furore maakte in de wetenschap had hij er al een carrière als goochelaar op zitten. Zijn specialiteit destijds: dingen laten verdwijnen. Verbluffende staaltjes van zijn verdwijningskunsten zijn te zien op YouTube.

Zijn nieuwsgierigheid naar de basisingrediënten van goede goochelarij – illusie en bluff – bracht Wiseman er toe om op latere leeftijd psychologie te gaan studeren. Speuren naar de herkomst van bijgeloof werd zijn *core business*. Wiseman verzong er zelfs een naam voor: quir-kologie, de psychologie van alledaagse vormen van bijgeloof die triviaal lijken, maar bij nadere beschouwing fascinerend zijn. Over zijn onderzoek publiceerde hij een vermakelijk boek (*Quirkology*).

Dat was in 2007, maar het boek geldt inmiddels als een klassieker. Het staat vol met beschrijvingen van hilarische experimenten. Een daarvan voerde hij uit in een oude villa. Hij liet er telkens groepen van twintig mensen plaatsnemen aan een tafel om mee te doen aan een seance. Terwijl ze daar zo zaten, diste een handlanger van Wiseman met veel gevoel voor drama een verhaal op over een moord die in de villa zou hebben plaatsgevonden. Daarna suggereerde hij dat de tafel bewoog. Die

combinatie – villa, donker, moord, seance – bracht het nodige teweeg. Want later verklaarde een op de drie tafelgasten met eigen ogen te hebben gezien dat de tafel was gaan zweven.

Bijgeloof, aldus Wiseman, bloeit op als mensen zich angstig en onzeker voelen en hij verwijst naar het gegeven dat de belangstelling voor astrologie en obscure sektes sterk toeneemt in tijden van economische malaise. Maar wat vooral bijgeloof aanwakkert, is onze neiging om aan toevalligheden een diepere betekenis toe te kennen. Wiseman geeft het voorbeeld van drie Britse toeristen die elkaar voor het eerst van hun leven tegenkwamen in een uithoek van Peru. Ze stelden zich aan elkaar voor: de ene heette Bingham, de andere Powell en de derde Bingham-Powell. Opmerkelijk toch? Wie het hoort, heeft de neiging om er een heel verhaal van te maken. Zo'n verhaal zou zo kunnen gaan: ze waren in de verte familie van elkaar en het was hun genetische bagage die hen voorzag van reislust en hang naar avontuur, wat hen in Peru deed belanden. Enzovoorts. Verhalen bedenken is nu eenmaal niet moeilijk.

De meer prozaïsche verklaring is natuurlijk dat namen als Bingham en Powell veel voorkomen en dan is de kans dat ze ergens samen opduiken ook groot. Net zoals je in een willekeurig hotel in Torremolinos altijd wel Nederlandse gasten hebt die Jansen, De Vries en Jansen-De Vries heten. Grote kans ook dat ze, als ze maar lang genoeg met elkaar praten, erachter komen dat ze een vage kennis gemeenschappelijk hebben. Dat volstrekt vreemden die elkaar tegenkomen per toeval altijd wel iets gemeenschappelijk hebben, noemt Wiseman het 'kleine wereldwonder'. Om dit te illustreren gaf hij aan proef-

personen die willekeurig in Engeland werden geworven de opdracht om een pakje te laten bezorgen bij ene Katie Smith te Cheltenham, eveneens in Engeland. Dat mocht enkel via tussenpersonen die ze echt kenden. Gemiddeld waren er vier van zulke tussenpersonen nodig om het pakje bij Katie te krijgen. De wereld is dus kleiner dan je zou denken. Dat is de reden dat roddels, rages en verhalen zich op virale wijze kunnen verspreiden.

Het kleine wereldwonder is interessante kost voor terrorismebestrijders. Want hun misslagen – onschuldige burgers aanzien voor terroristen – worden gevoed door dat kleine wereldwonder. Zoals die Amsterdammer van Marokkaanse afkomst, wier ex-vrouw een neef had, die ooit weer contact onderhield met een terrorist in Madrid. Dat maakte de Amsterdammer zwaar verdacht in de ogen van de veiligheidsdienst, ofschoon later bleek dat hij niets op zijn kerfstok had. Ook hier zette het kleine wereldwonder aan tot een groots verhaal.

Wiseman trad ooit op in het radioprogramma van een beroemde Amerikaanse astroloog. De astroloog werd geboren op 24 november 1946, wat bekend was bij zijn collega-astrologen. Hoe zouden jullie de horoscoop duiden van iemand die – klein wereldwonder – ook op die dag werd geboren, maar dan in de stad Burlington? Dat is wat Wiseman aan de astrologen vroeg. Ze puzzelden wat en kwamen tot de slotsom dat het moest gaan om iemand met een rijk en harmonieus leven. Maar wacht even, het ging om geboortedatum en -plaats van seriemoordenaar Ted Bundy. Wat een wonder.

W.A. Wagenaar en het verliezende oudejaarslot

Het loopt tegen het einde van het jaar; ik ben bij mijn kapper en hij vraagt of ik al een oudejaarslot heb. Hij gaat deze kerst zijn hele gezin van loten voorzien. Vorige kerst trakteerde hij zijn familie ook op loten. Toen had alleen zijn dochter een prijs van 7,50 euro in de wacht gesleept. Dit jaar gaat het vast beter, zegt hij. Want kijk, legt hij uit, de kans op winnen is 50 procent. Als hij de hoofdprijs wint, koopt hij een huis op Ibiza en een Porsche.

Als mijn kapper wint, kan hij ook rekenen op een bezoekje van de Begeleider Prijswinnaars van de Staatsloterij. Wat zal deze hulpverlener hem gaan vertellen? Ongetwijfeld dat je van geld niet gelukkig wordt. Dat cliché is voor loterijwinnaars namelijk maar al te waar. Neem Jack Whittaker die 315 miljoen dollar in een Amerikaanse loterij won. Hij werd meermaals bestolen, kreeg een drankprobleem, tot overmaat van ramp stierf zijn kleindochter en na vijf jaar was al het geld op. Whittaker is niet de enige. Volgens de statistieken gaan loterijwinnaars vaker failliet dan minder fortuinlijke burgers. Natuurlijk stijgt de gelukscurve van de winnaars aanvankelijk crescendo. Maar al na luttele maanden keert ze met een steile duikvlucht terug naar het oude niveau, om bij sommigen, zoals Whittaker, ver daaronder te eindigen. Zo'n Begeleider Prijswinnaars is dus hard nodig.

Een Begeleider Verliezers hebben ze niet bij de Staatsloterij. Toch is ook daar iets voor te zeggen. Want je hebt gewone verliezers – mijn kapper vorig jaar – maar ook zielige pechvogels, die best wat troostende woorden kunnen gebruiken. In de laatste categorie valt de vrouw die in twee loterijen meedeed en ook twee keer de juiste nummers had. Maar in loterij A had ze de goede nummers voor loterij B en vice versa. Om gek van te worden, toch?

Voor psychologen zijn de pechvogels interessant, want ze laten iets zien van hoe wij mensen denken over kansen. Zo geloven we hardnekkig dat toeval rechtvaardig moet zijn. Dat heet de Monte Carlo-illusie: op 18 augustus 1913 kwam aan de roulettetafel in het casino van Monte Carlo het balletje 26 keer achter elkaar op zwart terecht. De aanwezige spelers zetten vervolgens groots in op rood. Ze waren er heilig van overtuigd dat die kleur de beste kaarten had. Maar roulettetafels hebben geen geheugen voor kleuren, laat staan enig gevoel voor verdeelde rechtvaardigheid. De kans op rood is daarom – wat de voorgeschiedenis ook mag zijn – steeds even groot als de kans op zwart, namelijk bijna 50 procent (want er zijn achttien rode en achttien zwarte vakjes, maar ook één groen vakje). En ja hoor, het balletje kwam die achttiende augustus in Monte Carlo andermaal op zwart terecht en de spelers moesten zware verliezen incasseren.

De Leidse hoogleraar psychologie Willem Albert Wagenaar (1941-2011) maakte intensief studie van onze weigering om stom toeval te accepteren. Die weigering, zo liet Wagenaar zien, manifesteert zich op allerlei terreinen. Het kan de werknemer treffen die verdachte wordt omdat hij per toeval op het bedrijfsterrein aanwezig was

toen daar brand uitbrak. Maar het verklaart ook waarom wij sterke verhalen vaak toch voor betekenisvol houden. Over de merkwaardige coïncidenties in zulke verhalen – man wordt drie keer achter elkaar door de bliksem getroffen – zeggen we dan: dit kan geen toeval meer zijn. Wagenaar schreef er prachtige stukken over. Een groot aantal daarvan is gebundeld en verscheen onder de titel *Eenvoudige dingen die we nooit zullen leren* (2014).

Twee hoofdstukken in Wagenaars boek gaan over de Staatsloterij. Als één organisatie de kunst verstaat om ons gebrekkige begrip van toeval uit te buiten, is het wel de Staatsloterij. Ze doet het voorkomen alsof bij haar de kans op een mooie prijs fiftyfifty is. Wagenaar legt uit dat hier fiftyfifty slaat op troostprijzen, die feitelijk ondermaatse uitkeringen zijn. Je kunt, schrijft hij, de Staatsloterij het beste vergelijken met een wisselautomaat waarin je vijftien euro stopt en dan krijg je de helft terug. Waarom doen we daaraan mee? Omdat de wisseltruc als lucratief wordt afgeschilderd. Kijk maar naar de website van de Staatsloterij. ‘De hoogste winkans van alle Nederlandse loterijen’ heet het daar, waarna in vetgedrukte letters te lezen valt: ‘winkans 51,2%’. In werkelijkheid is de kans dat je je inzet geheel of gedeeltelijk kwijt bent 87 procent. Geslepen. Wagenaar: ‘De overheid bedriegt haar burgers en verzaakt daarbij een essentiële taak: voorlichting.’

Er gaan elk jaar miljoenen oudejaarsloten over de toonbank. Vaak zitten er één hoofdprijs van 30 miljoen en tien hoofdprijzen van 1 miljoen in de pot. Dat mijn kap- per in 2020 door de bliksem wordt getroffen is stukken aannemelijker dan dat hij met een Porsche naar Ibiza emigreert. Ik zei het anders tegen hem: koop dat boek

van Wagenaar voor minder dan de prijs van twee staatsloten en de kans dat je het leuk vindt, is vele malen groter dan de kans dat je dochter in de Staatsloterij meer dan haar inzet terugwint.

Paragnosten op de plaats delict

Het heeft iets treurigs: nuttig onderzoek dat aan de vergetelheid ten prooi valt. Neem het werk van Martin Reiser, de allereerste politiepsycholoog. Reiser ging in 1968 aan de slag bij de politie in Los Angeles. Daar raakte hij geïnteresseerd in paragnosten die hun diensten aan de politie aanbieden. Als rechercheurs ten einde raad zijn, nemen ze zo'n uitnodiging wel eens aan. Maar heb je iets aan zulke helderzienden? Of zaaien ze alleen maar verwarring? Reiser wilde het weten. Hij bedacht een simpel experiment. Hij gaf paragnosten en studenten sporen die op een heuse plaats delict waren veiliggesteld. Het kon gaan om een wapen, kleding of een stuk papier. Alleen de politie kende de details van het misdrijf. Met de sporen in de hand moesten de proefpersonen van Reiser het misdrijf zien te reconstrueren. De paragnosten ratelden er zelfverzekerd op los. Ze vertelden zes keer zoveel als de studenten. Grote verhalen, dat wel. Maar ze kwamen nooit met meer bruikbare informatie op de proppen. Per saldo creëerden de paragnosten dus meer mist. Vandaar de conclusie van Reiser: niet doen, die paragnosten.

In de jaren zeventig en tachtig was Reiser bekend vanwege zijn onderzoek. Tegenwoordig heeft niemand het meer over hem. Dat staat in schril contrast met de populariteit van Amerikaanse televisieseries als *Psychic*

Detectives. Daarin vertonen paragnosten hun kunsten, vaak in samenwerking met lokale sheriffs, die wanhopig een misdrijf proberen op te lossen. Reiser of niet, het is prachtige televisie. Omdat het namelijk het procedé van retrofitting zo haarscherp in beeld brengt. Bij retrofitting schaaft de paragnost de boodschap die hij van gene zijde doorkrijgt subtiel bij op basis van wat de politie of nabestaanden hem terloops over het delict vertellen. Uiteindelijk lijkt die boodschap dan te stroken met de feiten. Zolang de kijker die werkwijze niet doorheeft, waant hij zich getuige van iets belangrijks.

Nederland heeft dit soort televisie ook. Ooit keek ik naar een aflevering van *Het zesde zintuig – Plaats delict*. Presentator Robert ten Brink nam paragnosten mee naar een plek in het bos. Tsjá, wat zou zich daar nu hebben afgespeeld? Valsheid in geschrifte? Bedrieglijke bankbreuk? Nee, het ging om de moord op een meisje. Iets ernstigs dus. Dat voelden de para's ook zo. Een van hen kwam in een trance terecht en maakte pijngeluiden. 'Wat gebeurt er nu met je?' vroeg Ten Brink. Het paranormale talent legde uit dat het slachtoffertje in haar was getreden. Ze kreeg het beeld van een etalage – een bakkerij of een slagerij – door. En er was een huis met een puntdak in het spel. Na een rondje retrofitting werd de etalage een frituur en het huis met puntdak een loods. Warempel, allemaal feiten uit het dossier. De huilende familieleden van het slachtoffertje keken toe en toonden zich dankbaar. Ze werden samen met de paragnosten door de buurt gereden. Een woordvoerster van de politie was ook van de partij. Haar aanwezigheid leek erop te duiden dat de autoriteiten het paragnostisch inzicht serieus namen. Ten Brink duwde de woordvoerster een microfoon onder

haar neus: ‘Wat wilt u van onze paragnosten weten?’ Zij: ‘We hopen de zaak op te lossen.’

De paragnosten van Ten Brink geloofden heilig in hun vakmanschap. Best mogelijk dat ze ooit minder zelfverzekerd aan hun carrière begonnen. Ik ken een student wiens moeder er heilig van overtuigd was dat hij helende krachten bezat. Als er zieken in het dorp waren, nodigde de moeder hen uit om op de sofa in de woonkamer te gaan liggen. Haar zoon moest dan met zijn handen over de patiënt strijken. Aanvankelijk twijfelde hij aan zijn gave. Maar hoe meer complimenten hij van dankbare dorpsgenoten kreeg, hoe sterker hij overtuigd raakte van zijn gave. Inmiddels begrijpt hij dat zijn talent op placebowerking stoelt.

Dat stadium hadden de paragnosten van Ten Brink nog niet bereikt. De dankbaarheid die ze met retrofitting oogstten zal hun zelfvertrouwen hebben gevoed. Ook al omdat het allemaal gebeurde onder het toeziend oog van het Bevoegd Gezag.

Elke politieagent kent wel een collega die weer van een andere diender ooit heeft gehoord dat een paragnost uitkomst bood in een onopgeloste moord- of verdwijningszaak. Het doet denken aan verhalen over dolfinen die drenkelingen naar de wal duwen. Zoiets bestaat. Je bent geneigd om er de conclusie aan te verbinden dat dolfinen hulpvaardige dieren zijn. Totdat je je realiseert dat de drenkelingen die door dolfinen verder in zee werden geduwd het niet na kunnen vertellen. Zo is het ook hier: wie vertelt over de zaken waarin paranormaal begaafde lieden de politie op een dwaalspoor zetten? Precies daarin schuilt de kracht van het vergeten onderzoek van Reiser: het laat de mislukkingen zien.

Nog zo'n vergeten onderzoek: in 1958 werd aan de Utrechtse universiteit een proefschrift verdedigd, met de titel *Enige aspecten van de paragnosie in het Nederlandse strafproces*. Het beschrijft onderzoek à la Reiser. De promovendus, een politie-inspecteur, gaf bekende paragnosten politiefoto's van de plaats delict en vroeg hun te vertellen wat er was gebeurd. Ze bakten er niets van. Het proefschrift werd geloofd en geprezen, onder meer in het *Nederlands Tijdschrift voor de Geneeskunde*. De promovendus heette... jawel... Brink. Doet sterk denken aan Robert ten Brink. Wat opmerkelijk toch weer. Je kunt er een boodschap van gene zijde in zien.